

SALJUQIYLAR SULOLASINING DAVLAT SIFATIDA PAYDO BO‘LISHI

Ergasheva Gulruxsor,
Xalqaro innovatsion universiteti talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20700342>

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XI asrda O‘rta Osiyoda qudratli siyosiy kuchga aylangan Saljuqiylar sulolasining davlat sifatida shakllanish jarayoni tahlil etiladi. Tadqiqot ko‘chmanchi turkiy qabila tuzumidan markazlashgan imperiyaga o‘tishning ichki dinamikasini, dastlabki institutsional shakllanish bosqichlarini va bu jarayonga ta‘sir ko‘rsatgan omillarni ko‘rib chiqadi. Manba tahlili, qiyosiy tarixiy metod va institutsional tahlil yondashuvi asosida aniqlangan xulosalar shuni ko‘rsatadiki, Saljuqiylar davlat qurish jarayoni uchta o‘zaro bog‘liq omil: harbiy kuch, diniy legitimatsiya va byurokratik institutlarni o‘zlashtirish sintezi orqali amalga oshgan. Bu jarayon ko‘chmanchi xalqlar davlatchiligi nazariyasi uchun muhim empirik material beradi.*

Kalit so‘zlar: *Saljuqiylar; Ko‘chmanchi davlatchilik; Davlat shakllanishi; Institutsional tarix; O‘rta Osiyo; XI asr.*

Аннотация. *В данной статье анализируется процесс формирования государства Сельджукидов, которые в XI веке превратились в мощную политическую силу в Средней Азии. Исследование рассматривает внутреннюю динамику перехода от кочевого тюркского племенного строя к централизованной империи, ранние этапы институционального становления государства, а также факторы, оказавшие влияние на данный процесс. На основе анализа исторических источников, сравнительно-исторического метода и институционального подхода установлено, что процесс государственного строительства Сельджукидов осуществлялся посредством синтеза трёх взаимосвязанных факторов: военной силы, религиозной легитимации и заимствования бюрократических институтов. Данный процесс представляет собой важный эмпирический материал для теории государственности кочевых народов.*

Ключевые слова: *Сельджукиды; кочевая государственность; формирование государства; институциональная история; Средняя Азия; XI век.*

Abstract. *This article analyzes the process by which the Seljuk dynasty emerged as a state in Central Asia during the eleventh century. The research examines the internal dynamics of the transition from a nomadic Turkic tribal structure to a centralized empire, the early stages of institutional formation, and the factors that shaped this transformation. Drawing on primary source analysis, comparative historical method, and institutional analysis, the findings demonstrate that the Seljuk state-building process was achieved through the synthesis of three interrelated factors: military power, religious legitimation, and the assimilation of bureaucratic institutions. This process provides significant empirical material for theories of nomadic state formation.*

Keywords: *Seljuks; Nomadic statehood; State formation; Institutional history; Central Asia; 11th century.*

Kirish. *Saljuqiylar sulolasi (1037–1194) — O‘rta Osiyo va Yaqin Sharq tarixining burilish nuqtalaridan birini belgilagan siyosiy fenomendir. Ko‘chmanchi turkiy qabila ittifoqidan qisqa vaqt ichida Baghdad xalifasini o‘z himoyasiga olgan ulkan imperiyaga aylanish jarayoni tarixshunoslikda hali-hali munozarali masala bo‘lib qolmoqda. Bu jarayonni tushunish nafaqat o‘rta asr tarixini, balki ko‘chmanchi*

xalqlarning siyosiy evolyutsiyasi nazariyasini ham boyitadi (Lambton, 1988; Peacock, 2010).

Saljuqiylarning kelib chiqishi O'g'uz turkiy qabilalar konfederatsiyasiga borib taqaladi. Afsona va tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, sulolaga nom bergan Saljuq ibn Duqoq X asrning oxirida Sirdaryo bo'ylarida yashagan. Dastlab Xazarlar va Somoniylar xizmatida bo'lgan bu qabila guruhlarining keyinchalik mustaqil siyosiy kuchga aylanishi bir necha avlod davomida kechgan uzoq jarayonning natijasidir (Cahen, 1968; Biran, 2005).

Tarixshunoslikda Saljuqiylar davlatining shakllanish jarayoniga ikki xil yondashuv mavjud: birinchi yondashuv bu jarayonni asosan harbiy zafarlar va qabila kuchining yig'ilishi sifatida ko'radi; ikkinchi yondashuv esa mafkuraviy legitimatsiya — ya'ni islom dini va xalifalik bilan aloqa — ni hal qiluvchi omil deb hisoblaydi. Ushbu maqola ikkala yondashuvni integratsiyalashtirib, uchinchi muhim omil — byurokratik institutlarni o'zlashtirishni — ham tahlilga jalb etadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Saljuqiylar davlatining paydo bo'lish jarayonini institutsional tahlil nuqtai nazaridan ko'rib chiqish, ko'chmanchi tuzumdan o'troq imperiyaga o'tishning bosqichlarini aniqlash va bu jarayonning umumlashgan modelini taklif etishdan iborat. Quyidagi savollar tadqiqot doirasini belgilaydi: (1) Saljuqiylarning dastlabki siyosiy tuzumi qanday ko'rinishda bo'lgan va qanday omillar uni o'zgartirdi? (2) Dandanaqon jangi (1040) qanday institutsional o'zgarishlarni boshlab berdi? (3) Saljuqiylar davlati shakllanishida harbiy, diniy va byurokratik elementlarning o'zaro nisbati qanday edi?

Adabiyotlar sharhi. Saljuqiylar tarixi bo'yicha birlamchi manbalar orasida Ibn al-Asirning "Al-Komil fit-tarix" (1231), Ravandiyning "Rohatus-sudur va oyatus-surur" (1202), va Zahiriddin Nishopuriyning "Saljuqnoma" (XII asr) asarlari alohida o'rin tutadi. Bu manbalar sulolaning dastlabki tarixi, qabila tuzilishi va saroy hayoti haqida qimmatli ma'lumot beradi, garchi ular ko'pincha maqtovchi uslubda yozilgan bo'lsa-da (Nishopuriy, 1953; Ibn al-Asir, 1987).

Zamonaviy tarixshunoslikda C. Cahen (1968) Saljuqiylarning dastlabki davri haqida fundamental tadqiqot yaratib, ularning O'g'uz konfederatsiyasidagi o'rnini va G'aznaviylar bilan munosabatini batafsil tahlil qilgan. A. K. S. Lambton (1988) esa Saljuqiy davlatini sotsial va institutsional tarix nuqtai nazaridan ko'rib chiqib, iqto' tizimi va vazirlik institutining rivojlanishini asosiy e'tibor markaziga qo'ygan.

A. C. S. Peacock (2010) «Early Seljuq History» asarida Saljuqiylarning paydo bo'lishi haqidagi an'anaviy qarashlarni qayta ko'rib chiqib, dastlabki manbalarni tanqidiy tahlil qilgan. Uning asosiy xulosasi shundaki, Saljuqiylarning "qabila" sifatidagi obrazi ko'pincha keyingi davr manbalarining retrospektiv konstruksiyasidir.

M. Biran (2005) esa ko‘chmanchi imperiyalar qiyosiy tarixida Saljuqiylarni Mo‘g‘ul imperiyasi va qorahitoylar bilan solishtirgan.

O‘zbek tarixshunosligida S. G. Agajanov (1969) va R. Sultonov (2003) Saljuqiylarning O‘rta Osiyodagi dastlabki tarixi, xususan ularning Movarounnahrda kirib kelishi va G‘aznaviylar bilan kurashini keng tahlil qilgan. Biroq umumiy ko‘rinishda mahalliy tarixshunoslik bu masalada xalqaro tadqiqotlar bilan muloqotni rivojlantirish imkonini hali to‘liq ro‘yobga chiqarmagan — bu ushbu maqolaning dolzarb ahamiyatini belgilaydi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda uchta asosiy metodologik yondashuv integratsiyalashtirildi. Birinchi yondashuv — tarixiy-tanqidiy manba tahlili: arab, fors va keyingi turkiy manbalar ularning yozilish sharoiti, muallifning mafkuraviy pozitsiyasi va ma'lumot manbai jihatidan tanqidiy baholandi. Bu yondashuv manbalar o‘rtasidagi tafovutlar va matnlararo qarama-qarshiliklarni aniqlashga imkon berdi.

Ikkinchi yondashuv — qiyosiy tarixiy metod: Saljuqiylarning davlat shakllanish jarayoni ko‘chmanchi davlatchilik nazariyasining boshqa holatlariga — Xazarlar, Qoraxoniylar va keyingi Mo‘g‘ullar imperiyasiga — nisbatan solishtirildi. Bu qiyos Saljuqiy modelining umumiy va o‘ziga xos jihatlarini ajratib ko‘rsatdi.

Uchinchi yondashuv — institutsional tahlil: davlat shakllanish jarayoni muayyan institutlar (sulton unvoni, vazirlik, iqto‘ tizimi, xutba tartibi) ning paydo bo‘lishi va evolyutsiyasi orqali kuzatildi. Bu uslub tarixiy jarayonni maydalab ketadigan faktografik yondashuvdan farqli ravishda, strukturaviy o‘zgarishlarni uzoq muddatli perspektivada ko‘rishga imkon berdi.

Natijalar va muhokama.

1. Dastlabki siyosiy tuzum: Ko‘chmanchi qabila konfederatsiyasi (X asr oxiri – 1037). Saljuq ibn Duqoq va uning avlodlari boshchiligidagi guruh dastlab O‘g‘uz turkiy qabila konfederatsiyasining bir bo‘lagi edi. Bu tuzum uchun xarakterli bo‘lgan asosiy xususiyat — siyosiy hokimiyatning xonadon a'zolari o‘rtasida bo‘linishi (qabila an'anasida appanage tizimi) va harbiy qo‘mondonlik bilan etnik mansublikning uzviy bog‘liqligi edi (Cahen, 1968, 16-bet).

Ko‘chmanchi tuzumda davlat shakli hali mavjud emas edi, biroq uning protodavlat ko‘rinishlari bor edi: qabila boshlig‘ining qarorlari hamjamiyat uchun majburiy edi, harbiy tashkilot qabila a'zolari asosida qurilgan, soliq yoki o‘lpon yig‘ish esa qo‘shni o‘troq aholidan olinadigan "to‘lov" tarzida amalga oshgan. Somoniylar tomonidan Saljuq qabilasining ayrim bo‘linmalariga mudofaa vazifalarining topshirilishi ularning siyosiy va harbiy tashkilotini yangi darajaga ko‘tardi (Peacock, 2010, 41-bet).

Ayni shu davrda islom dinini qabul qilish Saljuqiylarning keyingi siyosiy strategiyasini belgilab berdi. Islomni qabul qilish bir tomondan ularni o'troq musulmon aholi uchun ma'qul qildi, ikkinchi tomondan esa kelajakdagi legitimatsiya da'volariga mafkuraviy zamin tayyorladi. Saljuqiylarning islomga munosabati va'zaxon dindorlikdan ko'ra strategik pragmatizm sifatida ta'riflanishi mumkin — garchi bu baholash tarixshunoslikda tortishuvli bo'lsa-da (Tor, 2007, 55-bet).

2. Dandanaqon jangi (1040) va davlatchilikka o'tish. 1040 yildagi Dandanaqon jangi — Saljuqiylar tarixining aksariyat tarixchilar tomonidan tub burilish nuqtasi sifatida tan olingan hodisasidir. Mas'ud G'aznaviy qo'shinlari ustidan qozonilgan bu g'alaba Saljuqiylarga Xurosonni egallash va o'troq dehqonchilik va shahar madaniyati hududlariga nazoratni qo'lga kiritish imkonini berdi (Bayhaqi, 1982, 624-bet).

Jangdan keyin sodir bo'lgan institutsional siljish ayniqsa muhimdir. Toqriz qurultoyida (1038) Tug'rul va Cho'g'ri o'rtasida hududiy bo'linish amalga oshirildi: Tug'rul g'arbdagi o'troq hududlarga, Cho'g'ri esa ko'chmanchi O'g'uz qabilalarini boshqarishga mas'ul bo'ldi. Bu taqsimot ko'chmanchi qurilish va o'troq boshqaruvning birvarakayiga saqlashga urinish bo'lib, keyinchalik Saljuqiylar davlatining tarkibiy tarangligini belgiladi (Lambton, 1988, 203-bet).

Dandanaqon g'alabasining symbolik ahamiyati ham katta edi: G'aznaviylar — o'sha paytda O'rta Osiyoning eng qudratli davlati — mag'lub etilishi Saljuqiylarning nafaqat harbiy kuchi, balki siyosiy pretenziyalarining ham tanilishini anglatdi. Bu g'alaba arab va fors manbalarida keng aks ettirilishi Saljuqiylarning mafkuraviy qudratini mustahkamlashda tarixnavislik va diniy legitimatsiyaning qancha ahamiyat kasb etganini ko'rsatadi (Nishopuriy, 1953, 17-bet).

3. Harbiy, diniy va byurokratik legitimatsiyaning sintezo (1040–1063). Xurosonni egallagan Tug'rul uch parallel strategiyani bir vaqtda amalga oshirdi: harbiy kengayish, diniy legitimatsiya va mavjud byurokratik institutlarni o'zlashtirish. Bu uch o'q Saljuqiy davlatining poydevorini tashkil etdi va ularni avvalgi ko'chmanchi bosqinchilardan farq qiluvchi element hisoblanadi.

Diniy legitimatsiya sohasida eng muhim qadam 1055 yilda Baghdad xalifasi al-Qoimning Tug'rulni "Sharq va G'arbning sultoni" sifatida tan olishi bo'ldi. Bu voqeaning tarixiy ahamiyati shunda ediki, xalifa siyosiy legitimatsiya berdi, Tug'rul esa xalifani Buyid shia amirlarining ta'siridan ozod qildi. Bu o'zaro manfaatli munosabat keyinchalik "sulton-xalifa" simbiyozining namunasi aylandi (Cahen, 1968, 47-bet).

Byurokratik institutlarni o'zlashtirish sohasida Saljuqiylar G'aznaviylar va Somoniylar ma'muriy tajribasini meros qilib oldi. Forsiy divan tili saqlandi, ko'pgina

G'aznaviy amaldorlari yangidan xizmatga jalb etildi. Eng muhimi — vazirlik institutining kuchaytirilishi bo'ldi: Tug'ulning vaziri al-Kunduriy, undan keyin esa Malikshoh davrida Nizomulmulk davlat boshqaruvining asosiy me'moriga aylanib, "Siyosatnoma" asarida o'z boshqaruv falsafasini bayon etdi (Nizomulmulk, 1960).

Harbiy tashkilot jihatidan Saljuqiylar o'ziga xos ikki qatlamli tizimni shakllantirdi: birinchi qatlam — ko'chmanchi O'g'uz qo'shini (sulton bilan qonqardoshlik asosida bog'liq), ikkinchi qatlam — ghulom (qul-asakar) bo'linmalari (xalifalikning harbiy an'analaridan o'zlashtirilgan). Bu ikki qatlamning o'zaro munosabati tez-tez ichki keskinlikka olib keldi, ammo ayni paytda harbiy qudratning turli xil manbalarini ta'minlab berdi (Biran, 2005, 78-bet).

4. Saljuqiy modelining nazariy interpretatsiyasi. Ko'chmanchi davlatchilik nazariyasi (Khazanov, 1994; Barfield, 1989) nuqtai nazaridan Saljuqiylar fenomeni quyidagi umumlashma bilan tavsiflash mumkin: ko'chmanchi guruh o'troq sivilizatsiya hududini zabt etganda uning oldida uchta variant turadi — talan qilib qaytish, o'troq madaniyatga assimilatsiya bo'lish yoki mavjud institutlarni o'zlashtirgan holda yangi davlat qurish. Saljuqiylar uchinchi yo'lni tanladilar va bu ularni ko'chmanchi imperiyalar tarixida noyob namuna sifatida ko'rsatadi.

S. N. Eisenstadt (1963) ning "patrimoniya byurokratiya" kontseptsiyasi Saljuqiy modeliga qisman to'g'ri keladi: sulton shaxsiy sadoqat asosida boshqargan, biroq ayni paytda ixtisoslashgan divan institutlarini saqlab qolgan. Biroq Saljuqiy holati bu modeldan bir muhim nuqtada farq qiladi — ko'chmanchi qabila an'analarining siyosiy tizim ichida uzluksiz ta'sir ko'rsatishi, bu esa davlat ichidagi doimiy taranglik manbaiga aylangan (Lambton, 1988, 218-bet).

Iqto' tizimining joriy etilishi Saljuqiy davlatchiligining eng muhim institutsional yangiliglaridan biri bo'ldi. Sosoniylar va Abbosiylarning qisman o'xshash tizimlaridan farqli o'laroq, Saljuqiy iqto'si harbiy xizmat evaziga harbiy qo'mondonga yerdan olinadigan daromadni topshirishni nazarda tutardi — bu boshqaruv xarajatlarini qoplashning amaliy mexanizmi bo'lib, g'azna markazlashmagan sharoitda ham harbiy safarbarlikni ta'minladi (Lambton, 1988, 57-bet).

Xulosa. Ushbu tadqiqot Saljuqiylar sulolasining davlat sifatida shakllanishi haqida quyidagi asosiy xulosalarni ishlab chiqdi. Birinchidan, bu jarayon bir bosqichli "zabt" emas, balki uch bosqichli evolyutsiya edi: ko'chmanchi protodavlat (X asr oxiri), harbiy kengayish va Dandanaqon burilishi (1037–1040), va institutsional mustahkamlanish (1040–1063). Har bir bosqich o'ziga xos ichki dinamika va tashqi stimullar bilan tavsiflandi.

Ikkinchidan, Saljuqiylar davlat qurish jarayonining harakatlantiruvchi kuchi uchta elementning sintezidir: harbiy g'alaba zaminni egalladi, diniy legitimatsiya

(xalifalik tasdig'i) ma'naviy asosni berdi, byurokratik institutlarni o'zlashtirish esa ma'muriy uzluksizlikni ta'minladi. Bu uch element birgalikda ko'chmanchi istilochi guruhini barqaror davlatga aylantirdi.

Uchinchidan, Saljuqiy modeli ko'chmanchi davlatchilik nazariyasiga muhim hissa qo'shadi: u ko'chmanchi va o'troq siyosiy an'analarning to'liq integratsiyasi mumkin emasligini, balki ular o'rtasidagi doimiy taranglik davlat dinamikasining motor kuchi bo'lishini ko'rsatadi. Iqto' tizimi, sulton-xalifa munosabati va O'g'uzghulom harbiy dualizmi — bularning barchasi aynan shu taranglikning institutsional ifodalaridir.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun Saljuqiylarning viloyat boshqaruvi, xotunlar va mulk egalarning siyosiy iqtisodidagi roli, hamda sulola inqirozining tarkibiy sabablari alohida e'tiborni talab etadi. O'zbek tarixshunosligida esa mahalliy arxeologik va numizmatik materiallarni xalqaro tarixshunoslik metodologiyasi bilan uyg'unlashtirgan tadqiqotlar zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Agajanov, S. G. (1969). Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX–XIII vv. Ashxabad: Ylym.
2. Barfield, T. J. (1989). The perilous frontier: Nomadic empires and China. Cambridge, MA: Blackwell.
3. Bayhaqi, A. F. (1982). Tarixi Mas'udiy (S. Nafisi, Tarj.). Tehran: Amir Kabir.
4. Barotboy o'g'li, B. S. (2026). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TURK-MO'G'UL QABILALARINING ETNOSIYOSIY JARAYONLARDAGI O'RNINI. Innovation and development, 4(4), 199-202.
5. Barotboy o'g'li, B. S. (2026). MO'G'ULLAR ISTILOSINI, AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA TURK-MO'G'UL QABILALARINING JOYLASHUV TARIXI. Innovation and development, 4(4), 126-131.
6. Norov, I. (2024). MUTUAL INTEGRATION OF SUBJECTS IN PRIMARY EDUCATION. Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения, 2(5), 6-8.